

نقش قیام امام حسین علیه السلام در ایجاد تمدن نوین اسلامی

حجت الاسلام والمسلمین دکتر مصطفی محسنی*

اشاره

جنگ‌های بزرگی در طول تاریخ اتفاق افتاده است که برخی از آنها با وجود سال‌ها طول کشیدن، تنها در کتاب‌های تاریخی یا دروس مرتبط با تاریخ از آنها یاد می‌شود؛ اما جنگی یک‌روزه در ۱۴۰۰ سال پیش واقع شد که وجهه‌ای بین‌المللی پیدا کرد و بیشتر مردم دنیا - زیاد یا کم - درباره آن آگاهی دارند؛ چراکه جنس این جنگ متفاوت از جنگ‌های دیگر است و مقایسه‌شدنی با آنها نیست؛ زیرا یک جنگ یا درگیری عادی نبود و همین دلیل موجب ماندگاری آن شده است. این قیام تنها ویژه شیعیان و حتی مسلمانان نیست؛ از این رو باید از زاویه تمدنی به آن نگریست. این نگرش سبب درک بیشتر از رسالت جاودان این نهضت بر مناسبات بشری خواهد شد و در صورتی که مبلغان نیز چنین نگاهی را در خود تقویت کنند، حماسه حسینی را جامع‌تر درک کرده و رسالت عاشورایی را با این نگرش تدوین و تشریح می‌کنند.

معناشناسی تمدن اسلامی

تمدن به معنای شهرآیینی^۱ و در مقابل توحش است. بیشترین دلیل توحش، نادانی و جهل است؛ بنابراین با رفع شدن جهل از جامعه، جامعه متمدن خواهد شد. در زیارت اربعین می‌خوانیم:

وَ بَدَلْ مُهْجَتَهُ فَيْكَ لَيْسَتْ تَقْدَ عِبَادَكَ مِنَ الْجَهَالَةِ وَ حَيْرَةِ الضَّلَالَةِ؛^۲

و [شهادت می‌دهم] امام حسین علیه السلام جانش را در راه تو بذل و بخشش نمود تا بندگان را از

* دکتری تاریخ و تمدن اسلامی.

۱. گروهی از نویسندگان، از زبان روزگار، ص ۱۷.

۲. محمد بن حسن شیخ طوسی، تهذیب الاحکام، ج ۶، ص ۵۲.

جهالت و نادانی و سرگردانی گمراهی نجات بخشد؛

یعنی هدف اصلی امام حسین علیه السلام از قیام، جهل زدایی است. بنابراین اگر گفته شود امام به شهادت رسید تا جامعه را از توحش برهاند و تمدن را جایگزین آن کند، حرف عبثی نیست. بنابراین تمدن در مقابل توحش است؛ اما نمی توان آن را منحصر به مظاهر تمدنی از قبیل ساختمان و پیشرفت های صنعتی و تکنولوژی دانست، بلکه تلاش برای بسط عدالت، ظلم ستیزی و ... نیز به نوعی گام برداشتن به سوی تمدن آرمانی است. اگر این تلاش ها نایل به مقصود شود، به یقین تمدن ایده آل محقق خواهد شد که امروزه از آن به «تمدن نوین اسلامی» تعبیر می شود.

۱. قیام قیام پرور

از آنجاکه انقلاب حسینی حرکتی شخصی نبود که تاریخ مصرف آن گذشته باشد، بلکه حرکتی منحصر به فرد بود که در طول تاریخ شبیه آن را نمی توان یافت، زمینه ساز برای قیام های متعدد و به نمادی برای مقاومت و فداکاری برای آیندگان شد. به عبارتی دیگر این قیام تنها یک حرکت سلحشورانه بر ضد خلیفه ظالم وقت نبود، بلکه الگویی شد برای بسیاری از قیام ها و انقلاب های آینده و به تعبیر دیگر قیامی است قیام پرور؛ به همین دلیل در هر دوره با تاسی به این قیام، انقلاب هایی علیه حاکمان ظالم به وقوع می پیوندند و در هر دوره این حاکمان افزون بر سرکوبی قیام، به دنبال خشکاندن ریشه آن هستند و با ابزارهای مختلف در صدد مقابله با حماسه حسینی بر می آیند. تخریب حرم حسینی توسط متوکل عباسی را هم می توان از این قبیل دانست؛ چراکه او متعرض دیگر اماکن مقدس در عراق نشد.

قیام امام حسین علیه السلام راه را برای پیام های بعدی باز کرد؛ از جمله قیام مردم سیستان، قیام مردم مدینه، قیام توابعین و قیام مختار که به خون خواهی امام حسین علیه السلام به قوع پیوست. چرا مردم کوفه که امام حسین علیه السلام را تنها گذاشتند، حاضر شدند زیر پرچم سلیمان بن صُرد و مختار به جنگ مروانین بروند؟ آیا جز این است که بیداری را امام حسین علیه السلام به وجود آورده بود؟ تأثیر این قیام تا جایی بود که حتی دنیا طلبان سوء استفاده کردند و بر موج ایجاد شده توسط حماسه حسینی سوار می شدند؛ از جمله شورش عبدالله بن زبیر و قیام ابومسلم خراسانی. سلسله قیام هایی که از روز عاشورای سال ۶۱ قمری آغاز و تا کنون ادامه دارد که حتی منحصر به شیعیان

نقش قیام امام حسین علیه السلام در ایجاد تمدن نوین اسلامی ■ ۲۳

و مسلمانان نیست، بلکه الگویی برای ظلم‌ستیزی مصلحانی همانند گاندی شده است. او می‌گوید: «بر من روشن است که اگر هندوستان بخواهد یک کشور پیروز گردد، باید از امام حسین علیه السلام سرمشق گرفته و از او پیروی کند».^۱

روحیه شهادت‌طلبی در کشورهای منطقه از جمله ایران، لبنان، عراق و یمن همه و همه یک سرمشق داشتند و آن امام حسین علیه السلام بود؛ از این رو اگر جمهوری اسلامی که داعیه برپایی تمدن نوین اسلامی را دارد، موفقیتی به دست آورد، بخشی از تأثیر قیام امام حسین علیه السلام است.

۲. قیام ارزش‌ساز

اگر به درستی بررسی شود، همه خوبی‌ها و زیبایی‌ها در خیمه امام حسین علیه السلام و همه بدی‌ها و زشتی‌ها در خیمه عمر بن سعد جمع شده بود. کربلا دانشگاهی بود که استادان بزرگی ارزش‌های دینی و انسانی را در بالاترین حد آن تدریس کردند. زندگی شرافت‌مندانه، نمونه اخلاق و ارزش‌های انسانی و معیاری تمام و کمال را می‌توان در کربلا جستجو کرد. امام حسین علیه السلام استاد از جان‌گذشتن، حضرت عباس علیه السلام استاد وفا، حضرت علی اکبر علیه السلام استاد جوانمردی، قاسم بن حسن علیه السلام استاد نوجوانان، حضرت زینب علیه السلام استاد صبر و استقامت، حر شهید استاد توبه و بازگشت و شهیدان دیگر هر کدام درس ارزشمندی را در روز عاشورا برای جهانیان تدریس کردند.

انسان‌های آزاده حتی از اشقیای کربلا نیز می‌توانند در جنبه سلبی درس‌آموزی کنند؛ همان‌طور که سعدی آموختن ادب را از بی‌ادبان میسر می‌داند. رذالت، توحش، عهدشکنی، جنایت و ... از جمله مواردی هستند که بالاترین درجه آن را می‌توان در حمله، شمر، سنان و ... مشاهده و برخلاف آن عمل کرد.

این‌گونه درس‌آموزی‌ها اگر به درستی انجام شود، ارزش‌های دینی و انسانی زنده می‌گردد و پیرو آن تمدن نوین اسلامی محقق خواهد شد.

۳. نجات‌بخشی تمدن اسلامی

امام حسین علیه السلام همان‌گونه که خود فرمود، برای اصلاح دین جدشان دست به قیام زدند^۲ و به حق

۱. علی ابوالحسنی، مهاتما گاندی، ص ۳۰۵.

۲. محمدباقر مجلسی، بحار الأنوار، ج ۹۸، ص ۳۳۱.

مانع از بین رفتن اسلام شدند؛ همان گونه که معروف است: «الاسلام محمدی الحدوث، حسینی البقاء»؛ زیرا دین جدشان که برای تحقق توحید و حاکمیت نظام توحیدی برپا شده بود، توسط یزید در حال فروپاشی قرار داشت. امام علیه السلام می فرماید:

وَ أَنَا أَدْعُوكُمْ إِلَى كِتَابِ اللَّهِ وَ سُنَّةِ نَبِيِّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ فَإِنَّ السُّنَّةَ قَدْ أُمِيتَتْ وَ إِنَّ الْبِدْعَةَ قَدْ أُحْيِيَتْ، وَ إِنِ اسْتَمِعُوا قَوْلِي وَ تَطِيعُوا أَمْرِي، أَهْدِيكُمْ سَبِيلَ الرَّشَادِ؛^۱

من شما را به کتاب خدا و سنت پیامبرش صلی الله علیه و آله فرا می خوانم؛ چراکه [این گروه] سنت پیامبر را از بین برده و بدعت [در دین] را احیا کردند. اگر سخنانم را بشنوید و فرمانم را اطاعت کنید، شما را به راه راست هدایت می کنم.

سنت پیامبر صلی الله علیه و آله، تمدن ساز بود؛ اگرچه بعد از رحلت حضرت، دستور خدا در مورد جانشینی و به تبع عمل حداکثری به آموزه های اسلام کنار گذاشته شد، اما همان عمل حداقلی نیز در قرن چهارم و پنجم تمدنی ساخت که در نوع خود بی نظیر بود. شهادت امام حسین علیه السلام تقریباً پنجاه سال بعد از رحلت نبوی است؛ در این مدت ارزش های اسلامی که برخاسته از قرآن و سنت نبوی بود، به صورت قهقرایی با سرعت به سمت افول پیش می رفت و به نقطه زوال نزدیک می شد. اگر امام حسین علیه السلام قیام نمی کرد و سکانداری اسلام با همان فرمانی که معاویه و سپس یزید در دست داشتند، ادامه می یافت؛ همان عمل حداقلی نیز کنار گذاشته می شد و چنین تمدنی ساخته نمی شد؛ بنابراین قیام حضرت برای نجات تمدن اسلامی از انحطاط بود.

۴. تأثیرهای مثبت قیام امام حسین علیه السلام در مظاهر تمدنی

برخی تصور می کنند منظور از تمدن تنها مظاهر تمدنی از جمله معماری، ساختمان و ... است. امام خمینی رحمته الله علیه درباره این نگاه اشتباه، می فرماید:

مستشرقان تمدن را تنها در ساختمان های بلند، بناهای عالییه و ساختمان مدارس و مساجد و مانند اینها محدود کرده اند؛ یعنی در یک نگاه محدود و ماده نگر تمدن عمدتاً به دستاوردهای مادی محدود می شود و حال آنکه در نگاه عمیقی که برخاسته از نگاهی خاص به انسان و تعامل انسان با محیط پیرامون و تعامل انسان و خداست، انسان وارسته، اخلاقی و فرهیخته نیز

۱. محمد بن جریر طبری، تاریخ الأمم و الملوك، ج ۵، ص ۳۵۷؛ محمدباقر مجلسی، بحار الأنوار، ج ۴۴، ص

یک دستاورد تمدنی به حساب می‌آید.^۱

در این نگاه اشتباه، تمدن نمودی از پیشرفت‌های صنعتی و تکنولوژی است و کشورهایی که از نظر صنعتی ضعیف هستند، عقب‌مانده تمدنی معرفی می‌شوند. در صورتی که چنین تلازمی معنا ندارد، بلکه پیشرفت‌های تمدنی می‌تواند تنها یکی از مؤلفه‌های تمدن باشد.

پس از شهادت امام حسین علیه السلام محبت بی‌ظییری بین شیعیان به وجود آمد؛ همان‌گونه که در روایت آمده است: «وَقَالَ إِنَّ لِقَتْلِ الْحُسَيْنِ حَرَارَةً فِي قُلُوبِ الْمُؤْمِنِينَ لَا تَبْرُدُ أَبَدًا»^۲ برای شهادت حسین علیه السلام، حرارت و گرمایی در دل‌های مؤمنان است که هرگز سرد و خاموش نمی‌شود. این حرارت و گرما محبتی ایجاد کرد که به صورت‌های مختلف و در مظاهر متعدد تمدنی تجلی یافت: معماری، نقاشی، شعر آیینی، هنر دستی از قبیل کندوکاری‌های زیبا در ضریح و اجزای مختلف حرم نمونه‌های از این مظاهر است.

بین مظاهر فوق، شعر از اهمیت بیشتری برخوردار است؛ زیرا یکی از نمادهای فرهنگی است که به نوعی تمدن‌ساز است و شاید تأکید بر سرودن شعر در رثای امام حسین علیه السلام از سوی ائمه اطهار علیهم السلام از این باب باشد. در کامل الزیارات بابی به این سنخ از روایات اختصاص داده شده است و در روایتی بهشت را جزای کسی می‌داند که با سرودن شعر، خود و مردم را در عزای حسینی بگریاند؛^۳ بر همین اساس شاعران بسیاری قریحه و طبع خود را در خدمت حماسه حسینی گذاشتند. این تشویق‌ها حتی شعرای نامی از قبیل کسایی مروزی، سنایی، سلمان ساوجی، خواجهی کرمانی، عطار، مولوی، وحشی بافقی و ناصر خسرو^۴ را به میدان آورد. در سده‌های هفتم و هشتم سرودن شعر آیینی و مراثی متداول شد و شعر وسیله بیان مناقب اهل بیت علیهم السلام یا مراثی آنان گشت.^۵ برخی از شاعران همانند محتشم کاشانی، فؤاد کرمانی، وصال شیرازی، صامت بروجردی و جودی خراسانی به نام شاعران آیینی مشهور شدند. عالمان نیز در

۱. سیدروح‌الله موسوی خمینی، صحیفه امام، ج ۴، ص ۲۷۰.

۲. حسین محدث نوری، مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل، ج ۱۰، ص ۳۱۸.

۳. جعفر بن محمد ابن قولویه، کامل الزیارات، ص ۱۰۴ - ۱۰۶.

۴. جمعی از نویسندگان، مجموعه مقالات همایش امام حسین علیه السلام، ج ۴، ص ۲۳.

۵. ذبیح‌الله صفا، تاریخ ادبیات در ایران، ج ۳، ص ۳۳۶.

تشویق شاعران نقش داشتند؛ صاحب جواهر می گوید ای کاش ثواب قصیده هائیه^۱ یکی از شاعران آیینی به نام ادیب الشریعه شیخ اُزری^۲ در نامه عمل من بود و ثواب کتاب جواهر در نامه آن شاعر.^۲ این گونه اشعار شجاعت و شهامت را در دلها تقویت می کرد و روحیه حماسی را از در طول ۱۴۰۰ سال گذشته از قرنی به قرن دیگر منتقل کرد. برخی از پژوهشگران معتقدند: «هر فکر و فرهنگی که زبان شعر را به کار نگیرد، در حق خود کوتاهی عظیم کرده است».^۳

برپایی عزاداری، یکی دیگر از نمادهای تمدنی است. عزاداری افزون بر تزریق حق طلبی و جورستیزی، افراد را به بذل مال و اطعام در مجالس حسینی تهییج می کند و فقیران را با اغنیا بر یک سفره می نشاند؛ همچنین از انگشت شمار محدود مجالسی است که اطعام فقیران با عزت نفس انجام می شود. ائمه اطهار^{علیهم السلام} نیز خود چنین مجالسی را برپا می کردند. هنگامی که دولت شیعی آل بویه به قدرت رسید، مجالس حسینی به طور وسیع و در سطح گسترده ای از شهرهای مختلف برپا شد.^۴

عزای امام حسین^{علیه السلام} سبب شد هنر نمایشی در شیعه بیش از دیگر فرق و ملل ظاهر شود؛ شبیه خوانان یا تعزیه خوانان وقایع کربلا را به تصویر می کشیدند.^۵

توجه به قبور امامان^{علیهم السلام} و زیارت آنها فراوان در احادیث دیده می شود. پیامبر^{صلی الله علیه و آله} به حضرت علی^{علیه السلام} می فرماید: «يَا أَبَا الْحَسَنِ إِنَّ اللَّهَ تَعَالَى جَعَلَ قَبْرَكَ وَ قَبْرَ وَ لَدِكَ بِقَاعاً مِنْ بَقَاعِ الْجَنَّةِ وَ عَرْضَةً مِنْ عَرْضَاتِهَا».^۶ این احادیث و روایات مشابه، دلها و سپس جسمها را روانه عتبات عالیات و به ویژه کربلا می کند. اوج علاقه زائران، معماری اسلامی را تحت تأثیر مناسک و فرهنگ قرار داد و به صورت سبک جدیدی از معماری ظاهر شد که می توان از آن با عنوان «معماری آستانگی» یاد کرد. گنبد، مناره، ایوان، رواق، سردر، راهرویها منتهی به رواق و صحنها همه ناشی از فرهنگ زیارت است.

۱. قصیده ای که قافیه آن حرف «ها» است: إِنَّ تِلْكَ الْقُلُوبَ أَفْلَقَهَا الْوَجْدُ / وَأَدْمَى تِلْكَ الْعُيُونَ بُكَاهَا ...
۲. جمعی از نویسندگان، مجموعه مقالات همایش امام حسین^{علیه السلام}، ج ۴، ص ۱۰۵.
۳. همان، ص ۹۳.
۴. علی اصغر فقیهی، آل بویه و اوضاع زمان ایشان، ص ۴۶۶.
۵. امرالله کردیمی، انگشت هنرمند، ص ۳۶.
۶. محمد بن محمد شیخ مفید، المزار، ص ۲۲۸.

نقش قیام امام حسین علیه السلام در ایجاد تمدن نوین اسلامی ■ ۲۷

علاقه بی شائبه به امام حسین علیه السلام در نمادهای مختلف از جمله معماری خود را نشان داد و از همان ابتدا بقعه و بارگاه بر مزار شهدای کربلا ساخته شد. اولین بقعه به دست مختار در سال ۶۶ هجری بود که در سال ۱۹۳ توسط مأمون بازسازی و به وسیله متوکل تخریب شد. دومین مرتبه بقعه توسط منتصر عباسی به سال ۲۴۷ ساخته شد و علویان طبرستان در سال ۲۸۳ تجدید بنا کردند.^۱ ساخت، تعمیر و تجدید بناها در هر دوره، حرم مطهر را به یکی از باشکوه‌ترین معماری‌های جهانی بدل کرده است.

از پیامدهای تمدنی دیگر قیام امام حسین علیه السلام، حضور فعال بانوان در این حماسه باشکوه است. نقش آفرینی انکارنشده بانوان نشان داد فرهنگ اسلام به نیمی از جامعه یعنی بانوان بی تفاوت نیست و آنها نیز در ساخت تمدن اسلامی می‌توانند و باید حضور فعال و نقش‌آفرین البته با رعایت موازین داشته باشند.

۵. مبلغان و ترویج رویکرد تمدنی حماسه عاشورا

تأثیرهای مثبت رویکرد تمدنی در تبیین نهضت حسینی و تأکید بر رویکرد تمدنی، این واقعیت را گوشزد می‌کند که امام حسین علیه السلام تنها از انسان‌های عصر خود یاری نطلبید، بلکه مخاطبش همه انسان‌ها در طول اعصار و قرون است:

هَلْ مِنْ دَابَّةٍ يَدْبُ عَنْ حَرَمِ رَسُولِ اللَّهِ هَلْ مِنْ مَوْحِدٍ يَخَافُ اللَّهَ فَبِنَا هَلْ مِنْ مُغِيثٍ يَزْجُو
اللَّهِ بِإِعَانَتِنَا هَلْ مِنْ مُعِينٍ يَزْجُو مَا عِنْدَ اللَّهِ فِي إِعَانَتِنَا؛^۲

آیا دفاع‌کننده‌ای هست که از حرم رسول خدا صلی الله علیه و آله دفاع کند؟ آیا یگانه‌پرستی هست که درباره ما از خدا بترسد؟ آیا فریادرسی هست که با فریادرسی از ما به خدا امید داشته باشد؟ آیا مددکاری هست که با کمک به ما امید به آنچه نزد خداست داشته باشد؟

در پاسخ به ندای امام، باید با نگرش تمدنی، یک فرهنگ جهانی از قیام امام حسین علیه السلام نهادینه کنیم که الهام‌بخش نسل‌های آینده باشد. نگرش تمدنی سبب هوشیاری ما می‌شود؛ همچنین به این درک برسیم که یاران مخلص و شجاع امام حسین علیه السلام از انبیا و ائمه نبودند، بلکه انسان‌هایی عادی بودند که به درجات عالی رسیدند؛ به گونه‌ای که امام حسین علیه السلام آنها را این‌گونه خطاب

۱. محمدباقر مدرس، شهر حسین، ص ۴۷۹.

۲. علی بن موسی سید بن طاووس، اللهوف، ص ۱۱۶.

کرد: «من وفادارتر و بهتر از شما یارانی ندارم و نمی‌شناسم»؛ از این‌رو ما نیز باید اهتمام خود را بر دلدادگی و عاشقی امام حسین علیه‌السلام قرار دهیم. توده‌های مردم به وظایف خود عمل کرده‌اند و اکنون زمان نقش‌آفرینی نخبگان فکری، علمی، ادبی و هنری برای تبیین رسالت امام حسین علیه‌السلام در جهان معاصر فرا رسیده است.

تأثیرهای شعایر حسینی در جهان معاصر در عرصه آداب دینی و نیز فکری و فرهنگی مسئله‌ای نیست که نادیده گرفته شود. اگرچه حجم عزاداری در کشورهای مختلف و پیاده‌روی اربعین هر سال بیشتر و بهتر و باشکوه‌تر برگزار می‌شود، اما تأثیر قیام منحصر در این‌گونه مناسک و مراسم نیست. کتاب‌ها، مقالات، کنفرانس‌ها و نشست‌های جهانی در ابعاد تاریخی، عقیدتی، حماسی و حتی ادبی گواه بر این مطلب است. اگر تأثیرهای قیام در مجرای صحیح قرار گیرد، می‌توان با قیام امام حسین علیه‌السلام تغییرات عمده تمدنی در جهان ایجاد کرد؛ به همین دلیل ما باید همه فعالیت‌های علمی و شعایی خود را در قبال قیام امام حسین علیه‌السلام و در راستای امت اسلامی قرار دهیم و از هر آنچه مانع تحقق اهداف رسالت حسینی می‌شود، دوری کنیم.

کتاب‌نامه

۱. ابن‌قولویه، جعفر بن محمد، کامل الزیارات، چ اول، نجف: دار المرتضویة، ۱۳۵۶ ش.
۲. ابوالحسنی، علی، مهاتما گاندی، چ اول، تهران: عبرت، ۱۳۷۷ ش.
۳. جمعی از نویسندگان، مجموعه مقالات همایش امام حسین علیه‌السلام، تهران: مجمع جهانی اهل بیت علیهم‌السلام، ۱۳۸۱ ش.
۴. سید بن طووس، علی بن موسی، اللهوف علی قتلی الطفوف، تهران: نشر جهان، ۱۳۴۸ ش.
۵. شیخ طوسی، محمد بن حسن، تهذیب الاحکام، تهران: دار الکتب الاسلامیه، ۱۴۰۷ ق.
۶. شیخ مفید، محمد بن محمد، المزار، مصحح: محمدباقر ابطحی، چ اول، قم: کنگره جهانی هزاره شیخ مفید علیه‌السلام، ۱۴۱۳ ق.
۷. صفا، ذبیح‌الله، تاریخ ادبیات در ایران، تهران: بی‌نا، ۱۳۷۸ ش.
۸. طبری، محمد بن جریر، تاریخ الأمم و الملوک، تحقیق: محمد أبو‌الفضل ابراهیم، چ دوم، بیروت: دار التراث، ۱۳۸۷ ق.
۹. فقیهی، علی‌اصغر، آل بویه و اوضاع زمان ایشان، تهران: صبا، ۱۳۵۷ ش.

۱۰. کردیمی، امرالله، «انگشت هنرمند»، حجره، ۱۳۷۸ ش.
۱۱. گروهی از نویسندگان، از زبان روزگار، چ اول، تهران: نشر معارف، ۱۴۰۲ ش.
۱۲. مجلسی، محمدباقر، بحار الانوار، چ دوم، بیروت: دار إحياء التراث العربی، ۱۴۰۳ ق.
۱۳. محدث نوری، حسین، مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل، چ اول، قم: مؤسسه آل‌البیت علیهم‌السلام، ۱۴۰۸ ق.
۱۴. مدرس، محمدباقر، شهر حسین، چ اول، قم: دار العلم، ۱۳۸۰ ش.
۱۵. مطهری، مرتضی، حماسه حسینی، چ ۱۹، تهران: صدرا، ۱۳۷۱ ش.
۱۶. موسوی خمینی، سیدروح‌الله، صحیفه امام، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی رحمته‌الله‌علیه، ۱۳۷۸ ش.